

SAHTE HABER ARAŞTIRMALARI BAĞLAMINDA MEVZÛ HADİSLERİN YAYILMASI

Nergis KARAASLAN*
Hayati YILMAZ**

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 29 Kasım 2023, **Kabul Tarihi:** 19 Mart 2024, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2024, **Atf:** Karaaslan, Nergis. Yılmaz, Hayati. "Sahte Haber Araştırmaları Bağlamında Mevzû Hadislerin Yayılması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (Mart 2024): 249-278.

DOI: 10.33415/daad.1397288

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 29 November 2023, **Accepted:** 19 March 2024, **Published:** 31 March 2024, **Cite as:** Karaaslan, Nergis. Yılmaz, Hayati. "The Spread Of Mawzû Hadiths In The Context Of Fake News Research". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 24/1 (March 2024): 249-278.

DOI: 10.33415/daad.1397288

Öz

Sahte haberler, teknolojinin gelişimi, internetin kolay ulaşılabilirliği ve sosyal medyanın aktif kullanımıyla son zamanlarda yaygınlık kazanmıştır. Bu yaygınlıkları farklı alanların dikkatini çekmiş ve sahte haberler çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Modern dönemin sahte haberlerinin bir benzeri hadis tarihinde de mevcuttur. Bunlar, söylemediği halde Hz. Peygamber'e atfedilen mevzû hadislerdir. Mevzû hadisler, siyasî, şahsî ve itikâdî gibi pek çok farklı nedenle üretilmiş, yaygınlık kazanmış ve etkileri günümüze değin devam etmiştir. Bu çalışmada ilk olarak internette yayılan sahte haberlerin gündeme geliş süreci ve etkileri

* Sorumlu Yazar, Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, nergisdonmez@sakarya.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0572-3411>, Yazar katkı oranı: %70 / Responsible Author, Res. Asist., Sakarya University Faculty of Theology, nergisdonmez@sakarya.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-0572-3411>, Author contribution: %70.

** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hyilmaz@sakarya.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-4691-118X>, Yazar katkı oranı: %30 / Professor, Sakarya University Faculty of Theology, hyilmaz@sakarya.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-4691-118X>, Author contribution: %30.

nin boyutu ele alınmıştır. Sonrasında sosyal psikolojinin sahte haberler konusundaki araştırmaları incelenmiştir. Mevzû hadislerin ortaya çıkışı ve önemine değinildikten sonra İslam alimlerinin mevzû hadisin yayılımına dair açıklamaları tespit edilmiş ve bu bilgiler sosyal psikoloji verileriyle karşılaştırılmıştır. Çalışma, “Sahte haberin yayılımı konusunda sosyal psikolojinin açıklamaları, mevzû hadislerin yayılımını anlamada bir perspektif sunabilir mi?” sorusunu tartışmıştır. Araştırma sonucunda sosyal psikolojinin yaklaşımlarına benzer açıklamaların İslam alimleri tarafından da dile getirildiği tespit edilmiştir. Fakat bu açıklamalar sistemli ve müstakil çalışmalarla ele alınmamıştır. Sosyal psikoloji de sahte haber konusunda yaptığı araştırmalarla benzer sonuçlara varmıştır.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, Uydurma Hadis, Sahte Haber, Bilişsel Süreçler, Kimlik Motivasyonu.

The Spread Of Mawzû Hadiths In The Context Of Fake News Research

Extended Abstract

Throughout human history, lies and slander have been used to manipulate others. While these methods spread rumors in the past through word of mouth, today, with technological developments, the dissemination channels have diversified. Rumor has been replaced by fake news. Fake news also spreads rapidly through the internet and social media. When conventional media (television, newspapers, radio, etc.) were widespread, two segments produced and consumed news. With the widespread use of the internet and the establishment of social media platforms, every news consumer using new media has become a producer and distributor. With this change, there has been an increase in the production and dissemination of fake news. The realization of this rapid increase in fake news and systematic research on this issue by different disciplines took place after two events in 2016. In the 2016 presidential election of Donald Trump and the Brexit referendum, the problem became the center of research attention due to the widespread use of fake news and its effects on elections. As a result of these developments, Collins Dictionary chose fake news as the word of the year due to the 365% increase in its use in daily life in 2016 compared to the previous year. For this reason, fake news has become an important research topic in many fields, such as computer engineering, journalism, international relations, and psychology. Social psychology also investigates the psychological mechanisms that influence the spread of fake news.

Social psychology presents two approaches through its research on the spread of fake news. These are the identity motivation approach and the cognitive processes approach. Many studies have been conducted using both approaches, and different results have been obtained. In most identity motivation approach studies, the phenomenon of motivated reasoning is at the center. Accordingly, the social identities of individuals play a dominant role in their thinking, decision-making and related behaviors. This situation affects people's belief in fake news. In other words, people approach fake news by filtering the elements essential in defining themselves. For this reason, people tend to believe in fake news that they find close to their views, while they are skeptical about those who oppose them. This shows that fake news that supports people's views spreads faster. Se-

condly, the cognitive processes approach explains in terms of people's thinking styles.

According to this approach, people don't take the time or investigate the source. If they approach the issue with a Type 1 way of thinking, the rate of believing fake news increases, and as a result, the spread at which news spreads increases. According to this, Type 1 of the mind's processing processes is more of an automatic and unconscious way of thinking. Understanding simple sentences, determining which of two objects is farther away, and orienting to the source of a sudden sound are automatic responses to Type 1 thinking. Type 2 is a conscious, analytical and high-effort thinking style. According to this approach, people don't take the time, they don't investigate the source. If they approach the issue with a Type 1 way of thinking, the rate of believing fake news increases, and as a result, the spread at which news spreads increases. However, if they take the time, think analytically, investigate the source and approach the issue with a Type 2 mindset, their belief in fake news and its spread will decrease.

Social psychology studies the spread of fake news under these two approaches. The fake news in the history of hadith is the fabricated hadiths attributed to the Prophet even though they do not belong to him. The events of sedition that began with the martyrdom of Prophet 'Uthman led to the formation of groupings among the Companions and the formation of different sects and opinions. Mawzû hadiths emerged as a result of these groupings. Each group fabricated hadiths in favor of itself and against the other group. Many hadith were fabricated not just for political reasons but also for personal interests. So why did fabricated hadiths spread and even continue to have an impact until today?

No independent study has been identified on why fabricated hadiths spread among the people. However, it was found that some information was included between the lines in the studies on mawzû hadiths. In these studies, the spread of mawzû hadiths is explained with reasons such as trust in the transmitter/source, the inadequacy of the people's knowledge of hadith, sectarian prejudice, being written on calligraphy plates, and finding the content interesting. Ibn Khaldûn, however, examined the problem regarding lying in the history of science. While explaining the reasons for the admixture of lies in history, he states that supporting a sect or idea may lead to accepting news in favor of that group. This is similar to the explanation of the identity motivation approach of social psychology. Again, the segment of people who take the news into their works without researching and whom he calls the followers of taqlid are the ones who are involved in lying-in history.

Key Words: Psychology, Fake Hadith, Fake News, Cognitive Processes, Identity Motivation.

Giriş

Yaygınlık kazanmaları ve günümüze değin devam eden etkileşimle mevzû hadisler, hadis tarihinin önemli bir konusudur. Ortaya çıkışlarında, İslam düşmanlığı, şahsî menfaat arzusu, İslam'a hizmet etme ve grup görüşünü savunma gibi pek çok âmilin etkisi vardır. İslam alimleri, isnad, cerh ta'dil, sened ve metin tenkidi gibi araçlar-

la mevzû hadislerle mücadele etmişlerdir. Fakat tüm bu olağanüstü gayretlere rağmen mevzû rivayetler halk arasında yaygınlık kazanmıştır. Hadis tarihinde olduğu gibi günümüzde de aslı olmayan haberler üretilmektedir. Sosyal medya ise bu haberlerin hızlı bir şekilde yayılmasına sebep olmaktadır. İletişim ve haberleşmede geleneksel kitle iletişim araçlarının yerini yeni medyanın almasıyla birlikte haber tüketicileri üretici ve dağıtıcı konumuna gelmiştir. Artık profesyoneller tarafından üretilmeyen ve belirli filtrelerden geçmeyen haberler doğrudan tüketiciye ulaşmaktadır. Peki sahte haberler neden hızla yayılmaktadır? İnsanlar neden sahte haberlere inanmaktadır? Sosyal psikoloji bu durumun altında yatan psikolojik etmenleri çeşitli araştırmalarla tespit etmeye çalışmaktadır.

252 | db

Hadis tarihinin mevzû hadisleri ile modern dönemin sahte haberleri konuları, yayıldıkları ortam, habere atfedilen değer gibi pek çok konuda farklılık arz etseler de “asılsız” olmaları iki haber çeşidinin de ortak noktasıdır. Literatürde mevzû hadisler, çeşitleri, tanıma yolları, uydurulma nedenleri, uyduran kişiler, uydurmaya karşı alınan önlemler gibi açılardan incelenmiştir. Mevzû hadisler hakkındaki bu incelemeler klasik hadis tarihinin araştırmalarıdır. Bizim makalede inceleyeceğimiz mevzû hadislerin halk arasında yayılmalarının nedenleri ise konuya psikolojik bir bakış açısidir. Bu konu hakkında, hadis usulü eserlerinde, mevzu hadisleri derleyen eserlerde ve Türkiye’de mevzu hadis hakkındaki tez ve makale çalışmalarında kısa yorumlar ve değerlendirmeler mevcut olsa da müstakil bir çalışmada -tespit edebildiğimiz kadarıyla- ele alınmamıştır. Bu nedenle makalede ilk olarak İslam alimlerinin sahte haberlerin yayılımına dair satır aralarında yer alan açıklamaları tespit edilmeye çalışılacaktır. Sonrasında sosyal psikolojinin fake news/sahte haber araştırmaları hakkındaki tez ve makale literatürü taranarak iki haber çeşidinin yayılımının psikolojik nedenleri konusunda bir değerlendirme yapılacaktır. Çalışmamız, “Sahte haberin yayılımının psikolojik açıklamaları, mevzû haberlerin yayılımını anlamada bir bakış açısı sunabilir mi?” sorusunu tartışacaktır.

Sahte Haber’in Tanımı

İngilizcedeki “Fake News” ifadesi Türkçe’ye sahte haber şeklinde tercüme edilmektedir. Özellikle internet ve sosyal medyada yanlış ve asılsız bilgilerin artışıyla birlikte gündeme gelen sahte haber; *“İnternet veya diğer medya araçları kullanılarak yayılan genellikle politik görüşleri etkilemek veya şaka amaçlı oluşturulan haber gibi*

*görünen sahte hikayeler*¹ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu şekilde temel bir tanımını vermiş olsak da sahte haberin üzerinde uzlaşmış bir tanımı bulunmamaktadır. Araştırmaların her birinde sahte haberin farklı yönleri vurgulanmaktadır. Örneğin; Allcott ve Gentzkow sahte haberleri; ‘kasıtlı olarak ve doğrulanabilir şekilde yanlış bilgi içeren ve okuyucuları yanıltabilecek haberler’ olarak tanımlarken² Baptista ve Gradim ise; “*Daha fazla tıklanma, paylaşım ve dolayısıyla da daha çok reklam geliri elde etmek için okuyucunun dikkatini çekecek başlık, görsel ve içeriğe sahip bir haber formatıyla kamuoyunu manipüle etmek amacıyla kasıtlı olarak oluşturulan gerçek olaylarla ilişkili veya değil, yanıltıcı veya yanlış ifadeler içeren bir tür çevrimiçi dezenformasyon*” şeklinde kapsamlı bir tanım yapmışlardır.³ Sahte haber konusunda yazılmış 34 farklı çalışmayı derleyen bir çalışmada ise sahte haberin anlam değiştirdiği belirtilmektedir. Buna göre sahte haberin tüm tanımlarında ortak olan nokta, çoğunlukla gerçek kaynakların ortadan kaldırıldığı durumlarda sosyal medyada gerçek haber hissi verilmeye çalışılarak güvenilirlik kazandırılmasıdır.⁴

Sahte Haber’in Tarihçesi ve Önemi

Teknolojide ve bilginin yayılımında yaşanan değişimlerle birlikte içerisinde yaşadığımız dönem “Hakikat Sonrası/Ötesi Çağ” (Post Truth) olarak adlandırılmaktadır. Bu tanımlamaya göre yaşadığımız çağda hakikatin yerini kişisel öngörüler, kabuller ve inanışlar almaya başlamıştır. Kamuoyunun şekillenmesinde nesnel gerçekler etkisini yitirmiş duygular ve kişisel inançlar daha etkili hale gelmiştir. Birleşik Krallığın Avrupa Birliği’nden çıkması için gerçekleştirilen Brexit referandumunda ve Amerika başkanlık seçimlerinde sıklıkla dile getirilen “Post Truth” kavramı bir önceki yıla göre kullanımında yüzde 2000 artışla Oxford sözlüğü tarafından Kasım 2016’da yılın kelimesi seçilmiştir.⁵ İşte bu Hakikat Sonrası Çağ’da sahte haberin

¹ Cambridge Dictionary, "Fake News" (Erişim 5 Ekim 2023).

² Hunt Allcott – Matthew Gentzkow, “Social Media and Fake News in the 2016 Election”, *Journal of Economic Perspectives* 31/2 (2017), 213.

³ João Baptista – Anabela Gradim, “A Working Definition of Fake News”, *Encyclopedia* 2/1 (2022).

⁴ Edson C. Tandoc vd., “Defining “Fake News”, *Digital Journalism* 6/2 (2018); Sevede Boğazhyanlıoğlu, *Hakikat Ötesi Çağında Türkiye’deki Dijital Göçmenlerin Dijital Farkındalığı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Bilişim Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2021), 30.

⁵ Lee McIntyre, *Hakikat-Sonrası*, çev. Mehmet Fahrettin Biçici (İstanbul: Tellekt, 2022), 23.

önemi artmış ve medya kuruluşları sahte haberi çevrimiçi reklam geliri elde etmek ve kullanıcıyı web sitelerine çekmek için kullanmaya başlamışlardır.⁶

Son zamanlarda ilgi çekmiş ve pek çok alanın araştırma konusu haline gelmiş olsa da⁷ sahte haberlerin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Buna örnek olarak 2. Ramses'in m.ö. 1274'te aslında kaybetmiş olduğu bir savaşta kazananın kendisi olduğunu söylemesi, hatta bunu tapınakta hiyerogliflere işletmesi verilmektedir. 2. Ramses, bu sahte haberle iktidarını pekiştirmiş, gerçek ise ancak yeni tarihsel bilgilerin ortaya çıkmasıyla anlaşılmıştır. Bu zamana kadar tarihçiler de dahil olmak üzere pek çok insanı sahte haberine inandırmıştır.⁸ Sahte haberler eski dönemlerle genellikle iktidar tarafından üretilip geleneksel kitle iletişim kanallarıyla yaygınlaştırılıyordu.⁹ Günümüzde ise sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla farklı bir döneme girilmiştir. Sahte haberler artık kulaktan kulağa değil ekrandan ekrana yayılmaktadır. Sahte haber kavramı yeni bir olgu gibi düşünülse de sadece yayılımında kullanılan platform değişmiş ve yayılım hızı artmıştır. Bu yayılım öyle hızlıdır ki twitter/X'da yapılan bir araştırmaya göre sahte haberler gerçek haberlere kıyasla 6 kat daha hızlı yayılmaktadır.¹⁰

254 | db

Tarihi bu kadar eskilere dayanmakla birlikte sahte haberler, 2016 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirilen Başkanlık seçimlerini Donald Trump'ın kazanmasında öne çıkmıştır. Donald Trump'ın seçimi kazanması ve başkan seçilmesinde sahte haberlerin oldukça etkili olduğu belirtilmektedir. Trump, sahte haberlerle seçmeni yanıltmış ve seçim sonuçlarını etkilemiştir. Nitekim BuzzFeed'in¹¹ yayınladığı rapora göre seçim döneminde en çok

⁶ Ersel Kiraz, "Sosyal Medyada Sahte Haberin Yayılmasında Kullanıcı Faktörü", *İnif E-Dergi* 5 (2020), 9.

⁷ Sahte haber hakkında bilgisayar mühendisliği, gazetecilik, uluslararası ilişkiler ve psikoloji gibi pek çok alanda çalışmalar yapılmaktadır.

⁸ Izabella Kaminska, "A lesson in fake news from the info-wars of ancient Rome", *Financial Times* (17 Ocak 2017); Fatih Bayrak, "Sahte Haberin Sosyal Psikolojisi", *Ben, Diğerleri ve Biz: Sosyal Psikoloji*, ed. Meryem Berrin Bulut (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2022), 1.

⁹ *Teyit*, "Araştırma: Sahte haberle mücadele etmek için gazeteciliği değiştirmeliyiz" (29 Nisan 2017).

¹⁰ Soroush Vosoughi vd., "The Spread of True and False News Online", *Science* 359 (2018), 2.

¹¹ Amerika Birleşik Devletleri merkezli haber, eğlence ve internet medya sitesidir. *BuzzFeed* (Erişim 27 Kasım 2023).

etkileşim alan 20 sahte haberin 17'si Trump lehinedir.¹² En çok ilgi gören sahte haberlerden ikisi ise; Hillary Clinton'un terör örgütü DEAŞ'e silah sattığı ve Papa Francis'in Trump'ı desteklediği haberleridir.¹³ Sahte haberlerin etkisini aynı yıl gerçekleştirilen ve Birleşik Krallığın Avrupa Birliğinden çıkması için gerçekleştirilen Brexit referandumunda da görmekteyiz. Brexit referandumunda Avrupa Birliği'nden ayrılma yanlısı politika yürüten Vote Leave koalisyonu otobüslere şu cümleyi yazdırmıştı: "*Avrupa birliğine haftalık 350 milyon sterlin gönderiyoruz. Bunun yerine ulusal sağlık sistemimizi (NHS) finanse edelim.*"¹⁴ İngiltere istatistik kurumu kampanyada bahsedilen rakamın yanlış olduğunu açıklasa da reklam uzun süre otobüs ve haberlerde yer alarak seçmeni etkilemiştir.¹⁵ Trump'ın seçimi kazanmasında sahte haberleri kullanması ve Brexit referandumunda halkın manipüle edilmesinde yalan haberlerin kullanımı sahte haber kavramının yeniden düşünülmesini gerektirmiştir. Yaşanan tüm bu gelişmeler neticesinde 2016 yılında günlük hayatta kullanımının bir önceki yıla göre %365 artması nedeniyle Collins Dictionary "fake news"i, yılın kelimesi seçmiştir.¹⁶

db | 255

Sahte haberler bu örneklerde olduğu gibi kasıtlı üretilmiş, kitleleri etkilemek, propaganda yapmak ve gündemi değiştirmek için üretildiği gibi kasıtsız ve dikkatsizlik sonucu da ortaya çıkabilmektedir. İster kasıtlı ister kasıtsız kitlelere ulaşan haberler geri dönüşü imkânsız sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Sahte haberler neticesinde ülkelerin siyasi kaderi değişebilir, tüketicilerin alım kararları etkilenabilir ve markaların iflas etmeleri sağlanabilir. Sahte haberler, okuyan herkesin görüşünü değiştirebilir ama en azından hakkında konuştukları konuları belirleyebilir. Örnekler siyasetle ilgili olsa da gökbiliminden sağlığa kadar pek çok konuda sahte haber üretilmiştir. Gökbilimi hakkında, New York Sun gazetesinin ayda yaşamın keşfedildiği ve orada insan-yarasa melezi canlıların yaşadığına dair bir dizi makale yayınladığı 1835 tarihli 'Büyük Ay

¹² Craig Silverman, "This Analysis Shows How Viral Fake Election News Stories Outperformed Real News On Facebook", *BuzzFeed* (28 Şubat 2017).

¹³ Murat Uluk, *Hakikat Sonrası Çağda Yeni Medya&Yalan Haber* (Ankara: Dorlion, 2021), 76-77.

¹⁴ *The Guardian*, "Why Vote Leave's £350m weekly EU cost claim is wrong" (6 Ekim 2016).

¹⁵ Uluk, *Hakikat Sonrası Çağda Yeni Medya*, 76.

¹⁶ Alison Flood, "Fake news is 'very real' word of the year for 2017", *The Guardian* (11 Şubat 2017).

Aldatmacası' örneği verilebilir.¹⁷ Bu sahte haber illüstrasyonlar ve ayrıntılı betimlemelerle desteklenmişti. Haber gazetesinin tirajını artırmış ve bu artış uzun bir müddet devam etmiştir.¹⁸ Geçmişte gazetelerin tiraj arttırma kaygısı günümüz internet sitelerinde "clickbait" (tık tuzağı) olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁹ Bu tıklanma ve beraberinde gelen reklam geliri elde etme isteği pek çok alanda sahte haberlerin yayılmasına yol açmaktadır.

Sağlık konusunda ise Korona virüs salgını döneminde İran'da sahte içkinin virüsten koruduğuna dair bir sahte haber örnek verilebilir. Bu haber neticesinde virüsten korunmak için sahte içki tüketen 796 kişi hayatını kaybetmiştir.²⁰ Sağlık konusunda yayınlanan sahte haberlerin etkisi özellikle pandemi döneminde daha çok gündeme gelmiştir. Nitekim Covid-19 salgını döneminde Dünya Sağlık Örgütü Genel Direktörü Tedros Adhanom Ghebreyesus'un; "*Ancak biz sadece bir salgınla mücadele etmiyoruz; bir infodemi²¹ ile mücadele ediyoruz. Sahte haberler bu virüsten daha hızlı ve daha kolay yayılıyor ve bir o kadar da tehlikeli.*"²² şeklindeki açıklaması konuya dair önemli bir ifadedir.

256 | db

Son zamanlarda adından sıkça söz ettirmeye başlayan sahte haberler sosyal medyanın kitleler üzerindeki etkisinin tartışılmasını da beraberinde getirmiştir. Peki insanlar neden sahte haberlere inanmaktadır? Bu konu sosyal psikolojide iki yaklaşım ile açıklanmaktadır.

Sahte Haberin Yayılımı Hakkındaki Yaklaşımlar

Eğlence, manipülasyon ve karalama gibi nedenlerle üretilen sahte haberlerin teyit edilmeden tekrar paylaşılması yayılımının en büyük nedenlerinden biridir. Günümüzde bir paylaşım yapmadan önce herkesin haberin kaynağının güvenilirliğini, bilginin veya görselin doğruluğunu araştırması zorunludur. Fakat bu çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Sahte haberlerin gerçek haberlere kıyasla daha

¹⁷ Allcott - Gentzkow, "Social Media and Fake News", 214.

¹⁸ Oğuzhan Taş – Tuğba Taş, "Post-Hakikat Çağında Sosyal Medyada Yalan Haber ve Suriyeli Mülteciler Sorunu", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi* 29 (2018), 186.

¹⁹ Kiraz, "Sosyal Medyada Sahte Haberin Yayılması", 14.

²⁰ Bilal Güler, "İran'da sahte içkiden ölenlerin sayısı 800'e yaklaştı" (Erişim 20 Eylül 2023).

²¹ Kelime İngilizce "information" ve "pandemic" kelimelerinin birleşiminden türetilmiştir. Burada pandemi dönemindeki yanlış bilgi salgını ifade edilmektedir.

²² World Health Organization, "Munich Security Conference" (Erişim 2 Ekim 2023).

hızlı yayıldığı gerçeği de bunu doğrular niteliktedir. İnternetin kullanım kolaylığı ve bir an önce paylaşma isteği nedeniyle bilginin yayılımı hızlanmıştır. Bu da sahte haberlerin gündelik yaşamın bir parçası haline gelmesine sebep olmuştur. Sahte haberlerle ilgili diğer bir konu ise bu haberleri kimin üretilip dolaşıma soktuğudur. Bireysel internet kullanıcılarının yanı sıra devletlerin istihbarat örgütleri, ideolojilerin müntesipleri ve siyasi parti örgütleri tarafından da sahte haberler üretilmektedir.²³

Sahte haberler içerdikleri hatalı bilgiler nedeniyle sağlık ve çevre gibi konularda yanlış yönlendirmelere, seçim dönemlerinde manipülasyonlara ve gruplar arası olaylarda çatışmaların artmasına sebep olabilmektedirler. Sahte haberlerin etkisi o kadar önemli bir hal almıştır ki insanlar, sahte haberleri dünyayı etkileyen büyük olaylardan daha etkili görmektedirler. Nitekim yapılan bir araştırmada Amerikalılar'ın sahte haberleri iklim değişikliği, ırkçılık ya da terörizmden daha büyük bir sorun olarak gördükleri tespit edilmiştir.²⁴ Bu nedenle sahte haberlerle mücadele son dönemlerde gündeme gelmiştir. Bu mücadele için haber teyit siteleri geliştirilmiştir.²⁵ Haber teyit sitelerinin yanı sıra ülkemizde İletişim Bakanlığına bağlı Dezenformasyonla Mücadele Merkezi kurulmuştur. Merkez belirli aralıklarla dezenformasyon bülteni yayınlamakla medyadaki sahte haberlere dair değerlendirmeler yapmakta ve kamuoyunu bilgilendirmektedir. En son 7 Ekim 2023 tarihinde başlayan İsrail'in Gazze'ye saldırılarında ortaya atılan haberlerin gerçeklik değerlerine dair "Filistin Özel" adıyla Türkçe ve İngilizce iki sayı yayınlamıştır. İlgili bültende Filistin hakkında yayımlanan sahte haberler ve bu haberler üzerinden nasıl bir algı yayılmaya çalışıldığı açıkça görülmektedir.²⁶

Sahte haberlerin etkisi, doğrulanması ve hatalı bilgilerin tespiti olayın bir boyutunu teşkil ederken diğer bir boyutu insanların ne-

²³ Mete Kazaz – Selman Selim Akyüz, *Sahte Haber* (Konya: Literatürk, 2019), 111.

²⁴ Amy Mitchell vd., "Americans see made-up news as a bigger problem than other key issues in the country" (Erişim 3 Ekim 2023).

²⁵ *Teyit - Şüpheli bilgileri inceleyen doğrulama organizasyonu* (Erişim 27 Kasım 2023); *Malumatfuruş - Köşe Yazarları Odaklı Doğrulama / Yanlışlama Girişimi* (Erişim 27 Kasım 2023); *Doğruluğu Ne? - Bağımsız Doğrulama Platformu* (Erişim 27 Kasım 2023); *Doğruluk Payı* (Erişim 27 Kasım 2023); *Yalansavar* (Erişim 27 Kasım 2023); *Günün Yalanları* (Erişim 27 Kasım 2023).

²⁶ Türkiye Cumhuriyeti | İletişim Başkanlığı, "Dezenformasyon Bülteni" (Erişim 23 Ekim 2023).

den sahte haberlere inandığı konusudur. Bu konu psikolojide geçmişte *söylenti (rumor)* başlığıyla çeşitli araştırmalara konu olmuştur.²⁷ Günümüzde internet ve sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla konu, sahte haber bağlamında tekrar ele alınmaktadır. Sosyal psikoloji, insanların sahte haberlere inanmasının altında yatan psikolojik mekanizmaları kimlik motivasyonları yaklaşımı ve bilişsel süreçler yaklaşımıyla açıklamaktadır.

Kimlik Motivasyonları Yaklaşımı

Kimlik motivasyonları yaklaşımı, insanların sahte haberlere inanmaları ve paylaşımlarını sosyal ve politik motivasyonlarla açıklamaktadır. Bu yaklaşımda sahte haberlere inanmak, insanların grup aidiyetleri ve sahip oldukları sosyal kimliklerle bağlantılı olarak değerlendirilmiştir.

Bu yaklaşım altında yapılan çalışmaların çoğu, motive edilmiş muhakeme (Motivated Reasoning) olgusunu merkeze almaktadır. Buna göre bireyler bilgiyi var olan motivasyonlarına göre işlemekte²⁸ ve önceden sahip oldukları fikirleri tasdik ettirme veya destekleme motivasyonu ile hareket etmektedirler.²⁹ İnsanlar, değerlerini, kimliklerini, önceden sahip oldukları bilgileri korumaya eğilimlidirler ve yeni bir uyarana bu filtreyle tepki vermektedirler. Bu motivasyonun etkileri, bellek ve öğrenme gibi bilişsel süreçlerde, özellikle de siyaset ve sosyal tutumlarla ilgili konularda ortaya çıkmaktadır. Buna göre insanlar bir haberi, kendi düşüncelerini desteklemesi isteğiyle değerlendirmektedirler. Kişi bir haberle karşılaştığında o habere inanmasında, kendini tanımlamasında esas teşkil eden kimlik aidiyetlerinin etkisi vardır.³⁰ Bu bağlamda Dan M. Kahan, kendi geliştirdiği "Kimlik Koruyucu Biliş (Identity- Protective Cognition)" hipotezini sahte haberler konusunda yeniden inceleyerek insanların

²⁷ Nicholas Difonzo – Prashant Bordia, *Rumor Psychology, Social and Organizational Approaches / Nicholas DiFonzo and Prashant Bordia* (Washington, D.C., London: American Psychological Association, 2007). Marianne E. Jaeger vd., "Who Hears What from Whom and with What Effect", *Personality and Social Psychology Bulletin* 6/3 (1980) ; Floyd H. Allport – Milton Lepkin, "Wartime Rumors of Waste and Special Privilege: Why Some People Believe Them", *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 40/1 (1945).

²⁸ Ziva Kunda, "The Case for Motivated Reasoning", *Psychological Bulletin* 108 (1990), 480.

²⁹ Laura Farago vd., "We Only Believe in News That We Doctored Ourselves: The Connection Between Partisanship and Political Fake News", *Social Psychology* 51 (2020); Bayrak, "Sahte Haberin Sosyal Psikolojisi", 5.

³⁰ Bayrak, "Sahte Haberin Sosyal Psikolojisi", 4-5.

sahte haberlere inanmasının nedenini açıklamaya çalışmıştır. Bu hipoteze göre insanlar kendi inanç sitemlerine ve kimliklerine dair tutum ve değerlere uygun olan delilleri seçici olarak algılamaktadırlar ve bunların zıddı olanları kabul etmeme eğilimindedirler. Yani kendi görüşlerine yakın olanlara karşı inanma eğilimindedirlerken karşı görüşlere de şüphe duymaktadırlar.³¹

Literatürdeki araştırmalar, insanların özellikle politik grup aidiyetleriyle ilgili olan haberlerde grup aidiyetine uygun haberlere inanma eğilimlerinin uygun olmayan haberlere oranla daha yüksek olduğunu göstermektedir.³² Örneğin, 2016 başkanlık seçimleri sonrası ABD'de seçmenlerle yapılan bir çalışmada kişilerin destekledikleri adayın lehine olan haberlere inanmaya yatkın oldukları ortaya çıkmıştır.³³ Aynı şekilde ABD'de yapılan üç ayrı deneyde hem Cumhuriyetçiler'in hem de Demokratlar'ın kendi gruplarının değerlerini yücelten ve karşı grubun değerlerini küçük gören sahte haberlere inanma olasılıklarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.³⁴ İtalya örneğinde gerçekleştirilen bir çalışmada ise hem hükümeti destekleyenlerin hem de muhaliflerin kendi politik gruplarını destekleyen haberleri daha mantıklı buldukları tespit edilmiştir.³⁵ Bu yaklaşıma göre sahte haberlerin desteklenen görüşlere yakınlığı inanılması ve paylaşılmasında etkilidir. Kişi sahip olduğu değer, inanç ve siyasi görüş filtresiyle haberlere yaklaşmaktadır. Kişinin sahip olduğu görüşler sahte haberlerin kabulü ve reddinde önemli rol oynamaktadır.

Bilişsel Süreçler Yaklaşımı

Sahte haberlerin yayılımı hakkındaki diğer açıklama ise bilişsel süreçler yaklaşımıdır. Bu yaklaşım insan zihninin bilişsel süreçlerine odaklanmaktadır. Buna göre sahte haberin yayılımında önemli

³¹ Dan M. Kahan, "Misconceptions, Misinformation, and the Logic of Identity-Protective Cognition", *SSRN Electronic Journal* (2017); Bayrak, "Sahte Haberlerin Sosyal Psikolojisi", 6.

³² Bayrak, "Sahte Haberlerin Sosyal Psikolojisi", 6.

³³ Allcott - Gentzkow, "Social Media and Fake News"; Bayrak, "Sahte Haberlerin Sosyal Psikolojisi", 6.

³⁴ Andrea Pereira vd., "Identity Concerns Drive Belief: The Impact of Partisan Identity on the Belief and Dissemination of True and False News", *PsyArXiv* (Erişim 1 Kasım 2023); Bayrak, "Sahte Haberlerin Sosyal Psikolojisi", 6.

³⁵ Federico Vegetti - Moreno Mancosu, "The Impact of Political Sophistication and Motivated Reasoning on Misinformation", *Political Communication* 37/5 (2020); Bayrak, "Sahte Haberlerin Sosyal Psikolojisi", 6.

olan nokta kişinin sahte haberleri sorgulama eğilimi ve gerçek mi sahte mi olduğu konusunda ayırım yapabilme yeteneğidir.

Bu yaklaşım, konuyu insanın sosyal bilişsel özellikleri yönünden açıklamaya çalışmaktadır. Dual Process Models (İkili İşlem Modeli) denen zihnin ikili işlem süreçlerine odaklanan açıklamalar üzerinden hipotezlerini sunmaktadır. Buna göre insan zihninde Tip 1 ve Tip 2 şeklinde iki farklı düşünme tarzı vardır. Tip 1 otomatik ve bilinçsiz düşünme, Tip 2 ise kontrollü, bilinçli ve yüksek çaba gerektiren düşünme modelidir.³⁶ Buna göre Tip 1 insanın daha az efor sarf ettiği sezgisel, Tip 2 ise daha çok efor sarf ettiği ve analitik bir düşünme sürecidir.³⁷ Basit cümleleri anlamak, iki nesneden hangisinin daha uzakta olduğunu tespit etmek ve $2+2=?$ sorusunu cevaplamak gibi eylemler Tip 1'e atfedilmektedir.³⁸ Bunları yaparken çok az veya sıfır çaba harcarız ve otomatik olarak böyle yaparız.³⁹ Tip 2'ye atfedilen eylemlerin ortak özelliği ise dikkat gerektirmeleri ve dikkat dağıldığında aksamalarıdır. Bunlar; kalabalık ve gürültülü bir yerde bir kişinin sesine odaklanmak, şaşırtıcı bir sesi tanımlamak için belleği yoklamak ve yarışta start tabancasının sesine hazırlanmak gibi eylemlerdir.⁴⁰ Tüm bunları yapabilmek için kişinin dikkat göstermesi, hazır olması ve dikkatini doğru bir şekilde yönetmesi gerekir. Kişide o an eğer bu özellikler yoksa ya hiç performans gösteremeyecek ya da performansı çok az olacaktır.⁴¹ İnsan zihni, birbiriyle etkileşim halindeki bu ikili işlem süreçlerini kullanırken olabildiğince az enerji sarf etmeye odaklı ve çoğu durumda hızlı ve otomatik tepkiler vermektedir. Bu nedenle Tip 1 düşünme sitili bilişsel süreçlerde daha sık kullanılmaktadır.⁴²

260 | db

Bu yaklaşımın sahte haber konusundaki açıklamasına göre insanların sahte haberlere inanmasını etkileyen faktör düşünme modeli farklılığıdır. Derinlemesine Sorgu (Deliberation) ve analitik düşünme kişilerin sahte ile gerçeği ayırma becerilerini artırarak sahte haberlere inanılmasını ve sosyal medyada paylaşılmasını

³⁶ Prof. Dr. Sibel Karakaş Psikoloji Sözlüğü (Erişim 6 Ekim 2023).

³⁷ Jonathan St B. T. Evans, "Dual-Processing Accounts of Reasoning, Judgment, and Social Cognition", *Annual review of psychology* 59 (2008), 257.

³⁸ Daniel Kahneman, *Hızlı ve Yavaş Düşünme*, çev. Osman Çetin Deniztekin – Filiz Nayır Deniztekin (İstanbul: Varlık Yayınları, 2015), 27.

³⁹ Kahneman, *Hızlı ve Yavaş Düşünme*, 28.

⁴⁰ Kahneman, *Hızlı ve Yavaş Düşünme*, 28–29.

⁴¹ Kahneman, *Hızlı ve Yavaş Düşünme*, 29.

⁴² Bayrak, "Sahte Haberin Sosyal Psikolojisi", 8.

azaltmaktadır.⁴³ İnsanlar eğer sosyal medyada görmüş oldukları sahte haberlere vakit ayırırlar, doğru mu değil mi diye araştırırlar ve detaylı düşünürlerse doğru haberi tespit edebileceklerdir. Kimlik motivasyonları yaklaşımı sahte haberin içeriğine ve bu içeriğin kendi görüşünü destekleyip desteklemediğine odaklanırken bilişsel süreçler yaklaşımı insanın düşünme süreçlerine odaklanmaktadır.⁴⁴

Bu yaklaşım altında pek çok araştırma gerçekleştirilmiştir. Örneğin geçmişte Twitter/X hesaplarında sahte haber paylaşan kişiler ile yapılan bir çalışmada aslında kişilerin sahte haber paylaşma niyetlerinin olmadığı ve vakit ayırıp haberlerin doğru olup olmadığını incelemelerinin sahte haberleri paylaşmalarını azalttığı tespit edilmiştir. Haber kendi görüşlerini desteklese dahi bu durum değişmemiştir.⁴⁵ Bir diğer çalışma politik sahte haberlere odaklanmıştır. Kişiler zaman baskısı altında ve sezgisel düşünme ile baktıklarında sahte haberlere daha fazla inandıkları ancak vakit ayırdıkları ve analitik düşünmenin aktif olduğu zamanda ise sahte haberlere inanmalarının azaldığı görülmüştür. Bu durum kişilerin politik kimliklerini destekleyen sahte haberler konusunda da değişmemiştir.⁴⁶ 6 farklı kıtadan ve 16 ülkeden katılımcının olduğu bir diğer araştırmada politik ideoloji ve düşünme tarzlarının sahte-gerçek haber arasında ayırım yapabilme becerisine odaklanılmıştır. Araştırma sonucuna göre tüm ülkelerde analitik düşünme ile sahte-gerçek ayırımı yapma arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.⁴⁷

Bu bulgular neticesinde insanın ikili bilişsel süreçlerine odaklanan bilişsel süreçler yaklaşımının, sahte habere inanmayı sadece haberin sahip olunan görüşlerle uyumlu olmasıyla açıklayan kimlik motivasyonu yaklaşımından daha güçlü bir bakış açısı sunduğu söylenebilir.⁴⁸ Nitekim yapılan çalışmalarda haberler politik grup aidiyetlerine uysa da kişiler vakit ayrıldığında ve daha dikkatli davrandığında sahte haberleri paylaşım oranları azalmaktadır.

⁴³ Gordon Pennycook – David G. Rand, “The Psychology of Fake News”, *Trends in Cognitive Sciences* 25/5 (2021), 397.

⁴⁴ Bayrak, “Sahte Haberın Sosyal Psikolojisi”, 9.

⁴⁵ Pennycook - Rand, “The Psychology of Fake News”; Bayrak, “Sahte Haberın Sosyal Psikolojisi”, 9.

⁴⁶ Bago vd., “Fake news, Fast and Slow”; Bayrak, “Sahte Haberın Sosyal Psikolojisi”, 10.

⁴⁷ Antonio Alonso Arechar vd., “Understanding and Combating Misinformation Across 16 Countries on Six Continents”, *Nature Human Behaviour* 7 (2023) ; Bayrak, “Sahte Haberın Sosyal Psikolojisi”, 11

⁴⁸ Bayrak, “Sahte Haberın Sosyal Psikolojisi”, 11.

Mevzû Hadisin Tarihçesi ve Önemi

Mevzû hadis; “Hz. Peygamber’e ait olmayan fakat ona nispet edilerek uydurulup rivayet edilen sözler” olarak tanımlanabilir.⁴⁹ Terim anlamıyla hadis kategorisine girmeyecek bu “sahte haberler” Hz. Peygamber’e izafe edilmeleri dolayısıyla bu şekilde isimlendirilmişlerdir. Hadis uydurma faaliyetinin başlangıcı, Hz. Peygamber’in hayatta olduğu zamana kadar götürülse de⁵⁰ genel görüş hicrî 35 yılında Hz. Osman’ın şehadetiyle başlayan siyasî fitne olayları döneminde ortaya çıktığıdır. Bu dönemde başlayan siyasi karışıklıklar, kargaşa ve tefrikalar bazı grupların kendi görüşlerini destekleyen ve karşı tarafı yeren hadisler uydurmalarıyla sonuçlanmıştır. Söz konusu gruplar kendi düşüncesini destekleyen mevzû hadislerle fikirlerini yaymaya ve taraftar sayısını artırmaya çalışmıştır. Siyasetle başlayan olaylar dînî tartışmalar ve itikâdî mezhepleşmelerle devam etmiştir. Hadis uyduran ilk siyasi itikâdî fırkalar arasında; Şia, Hariciler, Mürcie, Müşebbihe, Kaderiye ve Cehmiyye sayılsa da sonraki süreçte farklı fırka ve gruplar da sürece dahil olmuş ve uydurma faaliyetleri devam etmiştir. Sadece gruplaşma değil, şahsî menfaatler, dünyalık toplama çabası ve dine hizmet etme amacıyla da pek çok hadis uydurulmuştur.

262 | db

Alimler ilk dönemlerden itibaren Hz. Peygamber’e nispet edilen her sözü araştırmışlar ve belirli kurallar geliştirilerek rivayetlerin doğruluğunu tespit etmek için olağanüstü gayret göstermişlerdir. Hadisin isnadının sorulmasıyla başlayan bu çaba, hadis tespit yöntemleri, cerh-ta'dil ve mevzûât literatürünün oluşturulmasıyla devam etmiştir. İslam alimleri mevzû hadislerle metin tenkidıyla da mücadele etmişlerdir. Hadis olarak aktarılan her rivayet, Kur’an ve sahih sünnete, Arapça gramer kaidelerine, lafzında ve manasında ölçülü olması, selîm akla uygunluğu ve tarihi gerçeklerle uyumu bakımından da incelenmiştir. İslam alimlerinin bu titiz gayretleri sayesinde mevzû hadisler tespit edilmiş sahih hadisler ise müstakil eserlerde bir araya getirilerek korunmuştur. Fakat ne yazık ki tüm bu gayretlere rağmen mevzû hadislerin halk arasında yaygınlaşması

⁴⁹ Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980), 225; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 183.

⁵⁰ İlgili konu hakkında bkz. Emin Aşıkutlu, “Hadis Vaz’ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivâyetler ve Delil Değeri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2005).

tamamen engellenememiştir. Patlıcan⁵¹ gibi yiyecekleri öven, Hz. Ali'yi aşırı medheden⁵², Hz. Muaviye'yi yeren⁵³, Mekke, Medine, Kazvin, Kudüs, Yemen, Şam, Mısır gibi şehirlerin faziletlerine dair,⁵⁴ Arap olmayı⁵⁵ ve Arapçayı yücelten⁵⁶, fakirliği öven⁵⁷ ve az bir ibadete karşılık aşırı mükafatlar vadeden⁵⁸ pek çok rivayet halk arasında yaygınlaşmıştır.

Mevzû hadislerin bazıları İslâm'a aykırı ve gülünç ifadeler içerirken aralarında İslâmî kaidelere uygun makul ifadeler içerenler de vardır. Hadis uyduran kişiler kimi zaman sünnetin otoritesinden yararlanarak kendi siyasi görüşlerini desteklemek için kimi zaman da halkı ibadete teşvik gibi masum görünen amaçlarla hadis uydurmuşlardır. Fakat bu faaliyetin nelere yol açacağını düşünmemişlerdir. İçeriği ve amacı her ne olursa olsun söylemediği halde Hz. Peygamber'e atfedilen her söz değersizdir. Mevzû hadislerin halk arasında yaygınlaşmasıyla bazı gruplar arasında siyasi düşünce dinin önüne geçmiş, mezhep taassubu yerleşmiş, aslı olmayan ya da İsrailiyata dayanan pek çok rivayet halkın bilgi dağarcığına dahil olmuştur. Yine bu rivayetler sebebiyle Müslümanların hayatında pek çok tahribat meydana gelmiş, halkın İslam'ı yanlış anlamasına sebep olunmuş ve İslam medeniyetindeki ahenk bozulmuştur.⁵⁹

⁵¹ "Patlıcan her derde devadır", Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Ali el-Fettenî, *Tezkiretü'l-Mevzû 'ât* (Mısır: İdâretü't-Tıbâ'ati'l-Müniriyye, 1343), 148.

⁵² "Hz. Ali insanların en faziletlisidir. Bunu kabul etmeyenler kafirdir.", Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-Mecmû'a fi'l-Ehâdîsi'l-Mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 348.

⁵³ "Her ümmetin bir firavunu vardır, bu ümmetin firavunu da Muaviye b. Ebû Süfyan'dır.", Fettenî, *Tezkiretü'l-Mevzû 'ât*, 100.

⁵⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kinânî, *Tenzihü's-Şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-Şenî'ati'l-mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981), 2/46-65.

⁵⁵ "Araplar, insanların en hayırlılarıdır.", İbn Arrâk, *Tenzihü's-Şerî'ati'l-merfû'a*, 2/36.

⁵⁶ "Cennet, gökyüzü ve yeryüzü ehlinin dili Arapçadır.", Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabi, *Mizânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Bacevî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 3/51.

⁵⁷ "Fakirlik benim övünç vesilemdir ben onunla övünürüm.", Ebü'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Esrârü'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevzû'a*, thk. Muhammed Lütfi es-Siba' (Beyrut: El-Mektebu'l-İslâmî, 1986), 254.

⁵⁸ "Kim Hicr suresini okursa Muhacir, Ensar ve Hz. Peygamber'le istihza edenlerin sayısının on katı kadar ona ecir verilir.", Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, (Kahire: Dâru'r-Reyyân Lit-Turâs, 1987), 2:592.

⁵⁹ Murat Kaya, "Mevzû Hadislerin Yapısı ve Kullanım Yaygınlığı", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2016), 64.

Mevzû Hadislerin Yaygınlaşmasıyla İlgili Satır Arası Bilgiler

Mevzû hadislerin ortaya çıkışında sosyal, kültürel, ekonomik ve siyâsî pek çok nedenden söz edilebilir. Ortaya çıkış nedenleri, tespit kaideleri ve önleme yöntemleri gibi konular hadis tarihinde tartışılan ve çözümler üretilen konular arasında yer almaktadır. Ancak halkın mevzû hadislere neden inandıklarına dair müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte mevzû hadislere dair yapılan çalışmaların bir kısmında bunun nedenlerine dair satır arası bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu minvalde ilk olarak mevzûât eserleri ve halk dilinde hadis diye dolaşan sözlerle ilgili eserlerin mukaddimeleri değerlendirilecek sonrasında mevzû hadisler konusunda Türkiye’de yapılan çalışmalar incelenecektir. Son olarak İbn-i Haldûn’un (ö. 808/1406) tarihe yalan karışması konusundaki açıklamaları konumuz bağlamında değerlendirilecektir. Mukaddimelerini incelediğimiz halk dilinde hadis diye dolaşan sözlerle ilgili eserlerde⁶⁰ hadislerin halk arasında yayılmasının nedenlerine dair bir bilgi tespit edilememiştir. Mevzûât eserlerinin⁶¹ de bir tanesinde konu ile ilgili bir yorum tespit edilmiştir. Ancak Türkiye’de mevzû hadise dair yapılan çalışmalarda ve mevzû hadis merkezli olmasa da diğer bazı eserlerde konuya dair bazı açıklamalar mevcuttur. İncelediğimiz çalışmalarda halkın mevzû hadislere inanması, kaynağa güven, hadis bilgisinin yetersizliği, mezhep taassubu, hat levhalarında yazılmaları ve içeriğin ilginç bulunması nedenleriyle açıklanmaktadır.

264 | db

⁶⁰ Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351) Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *el-Makâsîdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehire 'ale'l-elsine*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1985).

⁶¹ Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî, *Tezkiretü'l-Mevzû'ât* (Kahire: Matbaatu's-Saâde, 1323) Ebü Abdillâh Hüseyin b. İbrâhîm el-Cûzekânî, *el-Ebâtil ve'l-Menâkir ve's-Sihâh ve'l-Meşâhîr* (Varanasi: Matbaatu's-Selefiyye, 1983). Ebü Hafs Ziyâüddîn Ömer el-Mevsilî, *el-Muğni 'ani'l-Hıfzi ve'l-Kitâb bi-Kavlihim Lem Yasihha Şey'ün fî Hâze'l-Bâb* (Kahire: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1342) Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Le'âli'l-Masnû'a fî'l-Ahbâri'l-Mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1975) Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Zeylü'l-Le'âli'l-Masnû'a* (Riyad: Mektebetu'l-Maârif, 2010) Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *et-Te'akkubât 'ale'l-Mevzû'ât* (Mısır: Dâru Mekketu'l-Mükerreme, 2004) Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî el-Fettenî, *Tezkiretü'l-Mevzû'ât* (Mısır: İdâretu't-Tibâ'atî'l-Müniriyye, 1343) Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Esrâri'l-Merfû'a fî'l-Ahbâri'l-Mevzû'a*, thk. Muhammed Lütfi es-Siba' (Beyrut: El-Mektebu'l-İslâmî, 1986) Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *el-Fevâ'idü'l-Mecmû'a fî'l-Ehâdîsi'l-Mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995). Sadece Leknevî'nin *el-Âsârü'l-merfû'a'sında* kısa bir açıklama tespit edilmiştir.

Halkın aktarana güvendiği için mevzû hadislere inanması, ehl-i zühd ve sufilerin uydurma hadis nakletmeleri üzerinden yorumlanmıştır. Nitekim İbnü's-Salâh (ö. 643/1274) hadis rivayetinde en zararlı kesim olarak gördüğü Ehl-i zühd'ün hadis uydurduğunu halkın da bu rivayetleri aktaranlara güvendiği ve bağlılık duyduğu için kabul ettiğini belirtmektedir.⁶² Yine cahil zahid ve sûfiler de insanları ibadete, iyiliğe teşvik etmek ve kötülükten sakındırmak için hadis uydurmuşlardır. Bu kişiler halk nazarında ibadet ve ahlaklarıyla güven kazandıklarından naklettikleri sözler konusunda şüpheye düşülmemiştir. Bu da her söylediklerinin doğru kabul edilmesi sonucunu doğurmuştur.⁶³ Sonraları mevzû hadisler çok meşhur alimlerin eserlerinde; özellikle de meşhur tefsir, tarih, megâzî, ahlak ve pedagoji kitaplarında kendilerine yer bulmuşlardır. İnsanlar da kitapların müelliflerinin şöhret ve itibarlarına güvenerek eserlerinde yer alan bu çeşit hadislerin sahih olduğunu zannetmişlerdir.⁶⁴

İnsanların uydurma rivayetlere inanmasının bir diğer nedeni halkın hadis bilgisinin yetersizliğidir. Konu halkın bu hadis bilgisinin azlığı nedeniyle kıssacılara inanması bağlamında değerlendirilmiştir. Leknevî'ye (ö. 1886) göre mevzû hadislere iltifat gösterenler, hadis ilmi konusunda bilgisiz zühd, fakr ehli ve fıkıhçılar gibi kimselerdir.⁶⁵ Kıssacılar da halkın bu cehaleti sebebiyle hadis uydurabilişlerdir. İyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayıramayacak kapasitedeki halk da kıssacıların her sözlerini sonsuz bir güvenle kabul etmiştir.⁶⁶ İslâmî ilimlerden ve hadis rivayetinin inceliklerinden habersiz mübalağacı ifadeleriyle öne çıkan bu kıssacılar, farklı maksatlarla vaazlarında uydurma hikayeler ve mevzû hadis kullanarak hadis uyduranların sözlerinin halk arasında yayılmasının en büyük sebeplerinden biri olmuşlardır. Halkın cahilliği, bu tarz kıssa anla-

⁶² Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadis* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1984), 99. İbn Arrâk da *Tenzihü's-şerî'a'da İbnü's-Salâh'ın bu ifadelerini nakletmektedir. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Kinânî, Tenzihü's-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri's-şeni'ati'l-mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981), 1/15

⁶³ Necmeddin Şeker, "İlk Dönem Tasavvuf Erbabının Hadis İlmine Yaklaşımı", *Ekev Akademi Dergisi* 53 (2012), 125.

⁶⁴ Muhammed Tayyib Okıç, *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri* (İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1995), 241-242.

⁶⁵ Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Âsârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984), 58.

⁶⁶ M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler, Menşe-i-tanuma yolları-tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 87.

tanların mükafatlandırılması, terğib ve terhib konusundaki hadislerin rivayetinde müsamahakarlık yayılımının hızlanmasını etkilemiştir. Yine bu kıssacılar uydurma hikayeleri ve hurafeleri ezberledikleri bazı sahih isnadlarla nakletmektedirler. Bu durum hadislere büyük zarar vermiştir.⁶⁷ Kıssacıların sohbetlerinde bulunan cahil kimseler de vaaz edenleri âlim zannetmişler ve duydukları sözleri de akıl süzgecinden geçirmemişlerdir.⁶⁸ Halkın doğruyu yanlıştan ayırt edecek dini alt yapısı olmadığından kıssacıların anlattığı abartılı hikayelere inanmışlardır.⁶⁹ Zira halkın hadis bilgi ve kültürünün zayıflığı duydukları hadisleri sahihlerinden ayırt etmelerine engel olmaktadır. Çünkü halkın var olan hadis bilgisi vaazlardan ve kitle iletişim araçlarından duydukları şifahi bilgilerden oluşmaktadır. Durum böyle iken halkın duydukları hadislerin kritiğini yapıp makbul ve merdud olanı birbirinden ayırmasını beklenemez.⁷⁰

Konu. sūfîlerin kendi içlerinde mevzû hadislerin yaygınlaşması bağlamında da yorumlanmıştır. Sūfîler, hadis uydurma konusunda en çok tenkit edilen kesimlerden biridir. Tasavvufun teslimiyet ve iyiye yorma ilkesinde olması ve rivayetleri tenkide tabi tutmamaları neticesinde mevzû hadisler kendi içlerinde yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca mutasavvıfların güvendikleri veliler tarafından duydukları rivayetleri araştırmamaları, problemlili rivayetlerin kabul görmesi ve yaygınlaşmasıyla neticelenmiştir.⁷¹ Hülâsa problemlili rivayetlerde müsamahalı davranmaları, uydurma rivayetlerle iştilgal etmeleri, kaynaklarında zayıf ve mevzû haberlerin çokluğu, cehaletin yaygınlığı, tenkidden kaçınılması, mana ile rivayeti yeterli görmeleri, hadis alanındaki bilgilerinin azlığı uydurma rivayetlerin kendi aralarında yaygınlaşmasına nedenleri arasındadır.⁷²

Konu grup taraftarlığı ve mezhep taassubu açısından da yorumlanmıştır. Bir grup veya mezhep taraftarı olan kişiler kendi düşüncelerine uygun hadisler uydurmuşlardır. Bunun sonucunda grup/mezhep taraftarı olanlar bu uydurma rivayetleri anlam açısın-

⁶⁷ Ahmet Uyar, "Hadislerde Kıssa ve Kıssacıların Hadisler Üzerindeki Olumsuz Etkileri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2015), 25.

⁶⁸ Uyar, "Hadislerde Kıssa ve Kıssacılar", 40.

⁶⁹ Uyar, "Hadislerde Kıssa ve Kıssacılar", 49-50.

⁷⁰ Saffet Sancaklı, "Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi", *Diyanet İlmî Dergi* 37 (2001), 40.

⁷¹ Murat Kaya, *Mevzû Hadis Kültüründe Sūfî Müellifler* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 58.

⁷² Kaya, *Mevzû Hadis Kültürü*, 59-60.

dan makul kabul etmiş, aleyhine olanları ise reddetmiş olabilirler.⁷³ Yine uydurma hadislerin vaazlarda kullanılmaması gerekirken vaiz ne kadar dikkat etse de vaazdan çıkan insanların duydukları sözleri hadis zannetmesi muhtemeldir.⁷⁴

Yayılmının bir diğer nedeni ise mevzû hadislerin hat levhalarında yer almasıdır. Hattatlar kitap veya levha yazarken geçim kaygısı, ilmi yetersizlik ve siparişi yetiştirme gibi kaygılardan dolayı bazen yazılması istenen şeyleri ilmi bir kontrolden geçirmemiş olabilirler. Hüsn-ü hat levhaları camilerden evlere kadar pek çok yerde kullanılmaktadır. Bu levhalarda uydurma rivayetlerin bulunması mevzû hadislerin halk arasında yayılmasına sebep olmuştur.⁷⁵ Mevzû hadislerin muhtevassından hareketle yapılan bir açıklamada ise sahih hadislerin mevcudiyetine rağmen muhtemelen ilginçliği nedeniyle mevzû hadislerin insanların dağarcığına girdiği tahmin edilmektedir.⁷⁶

İbn-i Haldun (ö. 808/1406) ise, tarihe yalan karışmasının sebeplerini ele alırken konumuza dair önemli açıklamalar yapmaktadır. İbn Haldun'a göre kişi eğer bir mezhep veya fikrin taraftarı ise haberleri bu görüşlerine göre değerlendirir. Yani insan i'tidal halinde iken kendisine gelen haberleri dikkatle inceler ve doğru olduğu açıkça belli olana kadar araştırır. Fakat bir fikir, mezhep veya inanca taraftar olursa kendi düşüncesine uygun olanları kabul eder, dikkatle incelemeyi, yalanı kabul eder ve nakleder. Bir diğer neden ise haberi üreten ve rivayet edenlere inanmaktır. Haberin yalan olup olmadığını anlamak için nakledenin güvenilirliği araştırılmalıdır. Yani kişi haberi nakledene inanıyorsa haberlerin doğru olduğunu düşünebilir.⁷⁷ Bir diğer neden olayları araştırmadan, doğru olup olmadığını düşünmeden olduğu gibi alıp nakleden tarihçilerdir. Sonra gelenler de yanlış rivayetleri nasıl duydularsa o şekilde nak-

⁷³ Kadir Sekmen, "Hadis İlminde "Manası Sahihdir" Denilen Hadisler Üzerine Bir Tasnif Denemesi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 6 (2022), 280.

⁷⁴ Sekmen, "Hadis İlminde "Manası Sahihdir"", 314.

⁷⁵ Necmi Atik, "Osmanlı Dönemi Hattatlarının Yazdığı Eserlerdeki Mevzu/Uydurma Hadis Problemi", *Güncel Hadis Meselelerinin Anlaşılması ve Yorumlanması*, ed. İbrahim Özcoşar vd. (Divan Kitap, 2022), 280.

⁷⁶ Bünyamin Erul, "Uydurma Rivayetlerde Peygamber Tasavvuru", *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri: Kutlu Doğum Sempozyumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 419.

⁷⁷ İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddime I*, çev. Zakir Kadiri Ugan (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990), 83.

letmişlerdir. Bu kimselerin yanlış haberleri ayıklaması ve araştırma gayretleri azdır.⁷⁸

İbn-i Haldun'un açıklamalarından konumuz ile ilgili olanlar; bilginin araştırılmadan nakledilmesine vurgu yapması, kaynağa güvenin yalan haberlerin yayılmasına etki ettiği ve bir mezhep veya fikir taraftarının duyduğu haberlere bu filtre ile yaklaşmasıdır. İlgili açıklamalar sosyal psikolojinin açıklamalarıyla beraber incelenecektir.

İki Haber Türünün Ortak ve Farklı Noktaları

Mevzû hadislerin yayılımını, sahte haber çalışmalarıyla birlikte değerlendirmeden önce iki haber türünün ortak ve farklı noktalarına değinmek yerinde olacaktır. İki haber türü, sahteleştirilme yöntemi, yayılım kanalı, atfedilen değer, nakleden kişiler ve amaçları açısından değerlendirilecektir.

İlk olarak iki haber türünün sahteleştirilme biçimlerini inceleyeceğiz. Mevzû hadisler, muhteva açısından Hz. Peygamber'in söylemeyeceği kadar mantıksız ve gülünç ifadeler içerebilirken İslâmî konularla uyumlu ve ilk bakışta sahte olduğu anlaşılmayacak kadar akla mantığa yatkın ifadelerle de oluşturulmuşlardır. Hadis uyduranlar sahteleştirmeyi kendi ifadelerini sahih hadislerin içeriğine eklemek, uydurdukları sözlerin başına makbul bir sened eklemek, belirli senedlerle bilinen hadislerin rivayet zincirindeki halkalardan birini değiştirmek, iki hadisin sened ve metnini birbirine karıştırmak, seneddeki ravilerden birinin adını silerek yerine kendi adlarını yazmak ve hadis işitmediği bir kişiden hadis aldığını iddia etmek suretiyle uygulamışlardır.⁷⁹

Modern sahte haberlerde ise ses ve görüntü montajıyla yaşanmamış olaylar gerçekmiş gibi gösterilebilmektedir. Bir çalışma internet ve sosyal medyada sahte haber üretim şekillerini detaylıca ele alarak sahte haber üretiminde sıklıkla 7 yöntemin kullanıldığını belirtmektedir.⁸⁰ Mesela bir konser salonunu kalabalık göstermek amacıyla katılımcıların kopyalanıp çoğaltılması, gökyüzü videolarına tanımlanamayan cisimler yerleştirmek ve yapılmamış bir ko-

⁷⁸ İbn Haldun, *Mukaddime I*, 5–6.

⁷⁹ Kandemir, *Mevzû Hadisler*, 68–70.

⁸⁰ Kazaz - Akyüz, *Sahte Haber*, 47–56.

nuşmayı olmuş gibi kurgulamak günümüz sahte haber üretim şekillerine örnek verilebilir.⁸¹

İki haber çeşidinin ilk başta farklılaştığı fakat sonradan ortak bir zeminde bulunduğu nokta yayılım kanalıdır. İslam tarihi boyunca çeşitli nedenlerle uydurulan mevzû hadisler halk arasında dilen dile, camilerde vaazlar yoluyla, mescitleri mesken edinen kıssacılarla, kitabelere yazılmalarıyla, eserlerde yer almalarıyla ve son olarak da sosyal medyada paylaşılmalarıyla yaygınlaşmışlardır. Günümüzdeki sahte haberler de internette ve sosyal medya platformlarında yayılmaktadır.

Atfedilen önem açısından iki haber çeşidine baktığımızda Hz. Peygamber hakkındaki bir söz ile herhangi bir kişi hakkındaki haber arasında değer açısından önemli bir fark vardır. Haberleri nakleden kişiler açısından bakılırsa, mevzû hadisler halkın güvendiği kimseler tarafından söylenmiş olabileceği gibi güvenilirliği bilinmeyen kimseler de mevzû hadisler nakletmişlerdir. Sahte haberler de meşhur ve güvenilir sitelerden yayınlanabileceği gibi kim olduğu bilinmeyen hatta sahte hesaplardan da paylaşılabilirler. Haberlerin amaçları açısından değerlendirdiğimizde geçmişte mevzû hadislerin bir kısmının özellikle de siyaset alanında algı yönetmek ve belirli menfaatler için ortaya atıldığını söyleyebiliriz. Şimdi de sahte haberler ülkelerin, siyasetçilerin, firmaların menfaatleri için üretilebilmekte ve algı yönetimiyle pek çok olumsuz duruma yol açabilmektedir. Tüm bu ortak ve farklı noktalarına rağmen mevzû hadislerin yayılımını daha iyi anlamak için interdisipliner bir bakış açısının faydalı olacağını düşündüğümüzden şimdi konuya sosyal psikoloji açısından bakacağız.

db | 269

Mevzû Hadislerin Yayılımına Sosyal Psikolojik Bakış

Yönetimi ele geçirmek, insanlık tarihi boyunca önemli bir güç elde etme aracı olmuştur. Her devlette belirli siyasi gruplar ortaya çıkmış ve yönetim için çeşitli çatışmalar olagelmıştır. Her grup kendi lehine karşı grubun aleyhine yalan haberler uydurabilmiştir. Hadis tarihi açısından baktığımızda siyasi tarafgirliğin ilk defa halifelik tartışmaları bağlamında ortaya çıktığı görülmektedir. Hz. Ali (ö. 40/661) ile Hz. Muâviye (ö. 60/680) arasında yaşanan Siffin savaşı ve sonrasında “hakem olayı” neticesinde Hz. Ali’yi tekfir eden

⁸¹ Uluk, *Hakikat Sonrası Çağda Yeni Medya*, 49.

Havâric, onu Hz. Peygamber'in emriyle seçilmiş halife ilan edip Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Muâviye'yi aşağılayan "gulât-ı şî'a" ve Hz. Muâviye'yi destekleyenler şeklinde üç grup ortaya çıkmıştır. Her grup kendi destekledikleri kişinin faziletlerine dair hadisler uydurmuşlardır. Bu durum yani kişinin muhabbet ve sempati beslediği insanlara karşı aşırı ifadelerle övmesi insan tabiatının zaaflarından biridir.

Modern dönemde de siyaset konusunda sahte haberler üretilmekte ve hızla yayılmaktadır. Özellikle seçim dönemlerinde her grup kendi lehine karşı taraf aleyhine sahte haberler oluşturabilmektedir. Sosyal psikolojinin sahte haberlerin yayılımı konusundaki açıklamalarından kimlik motivasyonu yaklaşımı, bu yayılımda kimlik aidiyetlerinin etkili bir unsur olduğunu belirtmektedir. Konuya hadis usulü açısından baktığımızda mesela bid'atının propagandacısı râvînin rivayetlerinin kabul edilmemesi, işin içerisine siyaset ve mezhep taassubu girdiğinde sorunların ortaya çıkabileceğine dair önemli bir tedbir alındığını göstermektedir.

270 | db

Peki bir gruba taraftar olmak mevzû hadislerin yayılımını etkilemiş midir? Konuya kimlik motivasyonları yaklaşımı açısından bakarsak bu soruya olumlu cevap verebiliriz. Buna göre Hz. Ali lehine sahte haberlerin -eğer araştırılmazsa- Hz. Ali taraftarları nezdinde kabul görmüş olma, Hz. Muaviye aleyhine haberlerin ise reddedilmiş olma olasılığının fazla olduğu söylenebilir. Bu durum Hz. Muaviye taraftarları arasında da tam tersi yönde gerçekleşmiş olacaktır. Yine Abbâsî ve Emevî halifelikleri bağlamında da benzer bir durum düşünülebilir. Nitekim kaynaklarda Abbâsî ve Emevî halifelerini hem öven hem de yeren pek çok mevzû hadis görmekteyiz. Konuyu tek bir bakış açısıyla ele almak ve bu açıklamayla yetinmek doğru olmayacaktır. Zira Hz. Ali ya da Hz. Muaviye taraftarlarından birine, tarafı olduğu kişinin lehine mevzû bir haber ulaştığında sadece grup aidiyetinden dolayı inanmış olmayabilir. Sosyal psikolojinin konuyla ilgili diğer açıklaması olan bilişsel süreçler yaklaşımında da ifade edildiği üzere kişi eğer vakit ayırıp araştırırsa kendi kimlik aidiyetine uyan bir haber de olsa sonuç farklı ilerleyebilir ve inanma olasılığı düşebilir.

Olaya siyasi kimlik aidiyetlerinin yanında itikâdî ve fikhî mezhepler, sûfiler ve milliyetçilik açısından da bakılabilir. Sahâbe asrının sonlarına doğru Allah'ın zatı ve sıfatları gibi inançla ilgili konularda ihtilaflar meydana gelmiş bunun neticesinde ortaya çıkan

mezhepler kendi görüşlerini kabul ettirmek için hadis uydurmuştur. Fikhî mezheplerde de benzer olaylar yaşanmış ve Hanefî ve Şafî mezhebi taraftarları mezhepleri lehine karşı grup aleyhine hadisler uydurmuşlardır. Bu durumda yine her grup kendi aidiyetlerine uygun olanı kabul etmiş olma aleyhine olanı ise reddetmiş olma ihtimalinin yüksek olduğu düşünülebilir. Yahut derinlemesine araştırma yapan grup üyeleri arasında bu durum farklılaşmış olabilir. Yine eğer sahte rivayetleri duyan insanlar, bunlara zihin dünyalarındaki fikirlere göre inanma eğilimindeyseler sûfiler arasında zühd ve takva minvalli mevzû hadislerin daha kolay ve hızlı yaygınlık kazanmış olabileceği de düşünülebilir. Bir diğer konu milliyetçilik hakkındaki mevzû rivayetlerdir. Emevîlerin takip ettikleri milliyetçilik politikası nedeniyle Araplar lehine hadisler uydurulmuş, bunun neticesinde milliyetçilik duygularının tahrikiyle diğer milletler de kendi grupları lehine hadis uydurmuşlardır. Burada da mevzû hadislerin her grubun içerisinde kendilerini tanımlamada esas teşkil eden unsurlara göre bir yayılım seyri olduğu düşünülebilir.

Aynı konulara bilişsel süreçler yaklaşımı açısından baktığımızda ise farklı bir cevapla karşılaşmaktayız. Buna göre bir habere vakit ayrılarak dikkatle incelendiğinde sahte olduğu tespit edilebilir ve yaygınlaşması azalabilir. Mevzû hadislere bu gözle bakarsak konunun uzmanları, geliştirdikleri yöntemlerle mevzû hadisleri son derece titiz bir incelemeye tabi tutmuşlar; hadis usulü kriterleri sayesinde bütün rivayetlerin makbul ve merdud olanlarını başarılı bir şekilde tespit etmişlerdir. Fakat olay halka geldiğinde durum farklılaşmaktadır. Mevzû bir hadisle karşılaşan her kişinin rivayetin senedini araştırdığı ve içeriğini doğruladığı düşünülemez. Aynı zamanda senedini ve içeriğini araştırmak istese de bu belirli bir ilmi birikim gerektirecektir. Bu araştırma yapılmadığında o mevzû rivayetin yaygınlaşması kaçınılmaz bir durumdur. Bir diğer nokta hadisler tasnif edilmeden önce, mevzû hadislerin mevcut hadis kitaplarından kontrolünün mümkün olmaması, danışacakları hadis bilgisinin kolay ulaşılabilir olmaması ve bir belde ehline bilinen ve rivayet edilen bir hadisin bir başka beldede yaşayanlar tarafından duyulmamış olma ihtimalidir. Bu gibi durumlar halkın duydukları mevzû hadisleri tetkik etmelerini zorlaştıran hallerdir. O dönemde hadislerin sahihini sakiminden ayırma işlemini, hadislerin büyük çoğunluğunu bilen ve bu kültür ve bilinçle belirli melekelerle sahip alimlerin yapabileceği düşünülebilir. Bu durum ilk dönemler için geçerlidir. Sahih ve mevzû hadislerin kitaplarda toplandığı, iletişim

ve haberleşmenin yaygınlaştığı, hadislerin daha bilinir olduğu ve her beldede alimlerin sayıca çoğaldığı dönemde durum farklılaşacaktır. O zaman tetkik etme imkanlarının arttığı dönemde iyi bir araştırma yapılırsa mevzû hadislerin yayılımının azalacağı düşünülebilir. Fakat yine de bu araştırmayı yapmak için belirli bir seviyede hadis formasyonu gereklidir.

Örneğin günümüzde dijital ortamlardaki kaynakların çoğalmasıyla araştırma imkanları artmış ve daha kolay bir hal almıştır. Aynı zamanda sosyal medyada mevzû hadis paylaşımı da yaygınlaşmıştır. Mevzû hadislerin sosyal medyada neden paylaşıldığını kapsamlı bir şekilde anlamaya çalışmak bu makalenin hacmini aşacaktır. Fakat kısaca değinmek gerekirse internette hadis paylaşımı çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Lise öğrencileri özelinde yapılan bir araştırmada çalışmaya katılan İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin %39'unun sosyal medyada paylaşılan hadislerin kaynağını araştırdığı tespit edilmiştir. Diğer liselerdeki öğrencilerde de bu oran aynıdır.⁸² Çalışmada kullanıcıların sosyal medyada paylaşılan hadislerin kaynağını araştırmamaları yeterli hadis bilgisine sahip olmamalarıyla açıklanmaktadır. Zira katılımcıların sadece %34,9'u hadisle ilgili bir eğitim almıştır. Lise seviyesinde verilen bir hadis eğitimi de paylaşılan hadislerin kaynağını bulmakta yeterli olmayacaktır. Ayrıca katılımcılar, hadislerin güvenilir bir kaynaktan yer almasının önemini bilmemektedir. Bu da kaynak arayışına girmemelerine sebep olmaktadır.⁸³ Diğer bir araştırmada da hadislerin kaynağının araştırılması konusunda benzer oranlar ortaya çıkmıştır. Çalışmaya katılan İlahiyat fakültesi öğrencileri aldıkları hadis eğitimi sonucunda diğer fakülte öğrencilerinden daha fazla kaynak bilincine sahip oldukları belirtilmektedir.⁸⁴ Bu tespitler ele aldığımız konu açısından da önemlidir. Zira bilişsel süreçler yaklaşımına göre kişiler vakit ayırarak sahte haberleri araştırsalar yayımları azalacaktır. İnternette paylaşılan mevzû hadisler hakkındaki bu araştırmalar bize gösteriyor ki hadislerle karşılaşan kullanıcıların kaynağı araş-

⁸² Recep Emin Gül, "Sosyal Medyada Paylaşılan Hadislerin Dinî Yaşantıya Etkisi (Lise Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma: Balıkesir Örneği)", *GİİAS Uluslararası Günümüzde İslami İlimler Algısı Sempozyumu I: Sünnet Algısı Bildiriler Kitabı*, ed. Tevhit Ayengin (Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2021), 234.

⁸³ Recep Emin Gül, "Sosyal Medyada Paylaşılan Hadislerin Dinî Yaşantıya Etkisi", 235.

⁸⁴ Recep Emin Gül, "Sosyal Medyada Paylaşılan Hadislerin Dinî Yaşantıya Etkisi: Balıkesir Üniversitesi Öğrencileri Örneği", *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2021), 305.

tırma oranları düşüktür. Bu da sosyal medyada mevzû hadislerin yayılımının önemli bir nedenidir. Bilişsel süreçler yaklaşımında araştırma yapıldığında sahte haber grup aidiyetine uygun da olsa yaygınlık kazanması azalmaktaydı. Tarihi süreçte mevzû hadislerle ilgili yapılan açıklamalar da aslında bu duruma değinmektedir. Halkın hadis bilgisinin yetersiz oluşuna ve bu nedenle araştırma yapmadıklarına dair ifadeler buna benzer bir açıklama sunmaktadır.

Sahte haber konusundaki yaklaşımların eksik bıraktıkları bir husus ise haberi ulaştıran kaynağın güvenilirlik durumudur. Yani haberin güvenilir bir kaynaktan gelmesi, güvenilir bir sened eklenecek aktarılması veya sahte bir bilginin altında güvenilir bir kaynağa ait olduğuna dair ibarelerin bulunması haberin yaygınlaşmasını etkilemiş olabilir mi? İslam alimleri bu önemli noktaya değinmektedirler. Buna göre vaazlarda halkın vaizi güvenilir kabul etmesi söylediği mevzû hadisleri sahih kabul edilmesini etkilemiş olabilir. Yine halk, kendilerince güvenilir kabul ettiği kişilerden duydukları mevzû haberlere inanmış olabilirler.

db | 273

Bir diğer nokta ise kişide temel seviyede bir medya-okur yazarlığının bulunması, sahte haberleri araştırıp doğrulamasında yeterli olabilmektedir. Fakat karşılaşılan bir hadisin doğrulanması kişide derinlemesine bir hadis formasyonunun bulunmasını gerektirmektedir. Mevzû hadisi duyan her kişinin hadis ile ilgili temel bilgileri bilmesinin yeterli olduğu ya da hızlıca bir hadis doğrulaması yapmasının sahte bir haberi araştırıp doğrulaması kadar kolay olduğu düşünülemez.

Sonuç

Günümüzde algı yönetiminde internet ve sosyal medyanın kullanılması sıkça karşılaşılan bir durumdur. Sahte haberler de bu algı yönetiminin bir parçasıdır. Her zaman bu amaçla kullanılmaları da sağlıktan siyasete pek çok konuda sahte haberlerin etkisi yadsınamaz bir gerçek haline gelmiştir. Özellikle Donald Trump'ın başkanlık seçimi ve Brexit referandumu dönemindeki etkileriyle ön plana çıkan sahte haberler pek çok alanın ilgisini çekmiş ve araştırmalara konu olmuştur. Sosyal psikoloji de konuyu, insanların sahte haberlere inanmasının nedenleri bağlamında araştırmıştır. Bu araştırmaların neticesinde iki yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir. Kişilerin sahte haberleri kimlik aidiyetlerine göre değerlendir-

diği ve yayılımın bu özellikle bağlantılı olduğunu savunan kimlik motivasyonu yaklaşımı ve haberler konusunda derinlemesine düşünme ve araştırmanın yayılımı etkilediğini savunan bilişsel süreçler yaklaşımıdır. Bu çalışmada, hadis tarihinin sahte haberleri olarak niteleyebileceğimiz mevzû hadisler sosyal psikolojinin ilgili çalışmaları ve açıklamalarıyla değerlendirilmiştir. İki haber çeşidi, yayılım kanalı, sahteleştirilme şekilleri, habere atfedilen değer bakımından farklılaşmalar da “asılsız” oluşları ortak noktalarıdır. Farklılıklarına rağmen tarih boyunca insan unsurunun sahte haberlere verebileceği tepkilerin benzer olabileceğinden hareketle konu interdisipliner bir bakış açısıyla araştırılmıştır.

Mevzû hadislerin yayılımının nedenleri müstakil bir çalışmaya konu olmamıştır. Fakat pek çok çalışmanın satır aralarında bazı bilgiler bulmak mümkündür. Tespit ettiğimiz çalışmalarda mevzû hadislerin yayılımı, hadisin işitildiği kaynağa/esere güven duyulması, halkın hadis bilgisinin yetersizliği, hat levhalarına yazılması, mezhep taassubu ve içeriğin ilginç bulunması gibi sebeplerle açıklanmıştır. Bu açıklamalardan farklı olanı ise İbn-i Haldûn’un tarihe yalan karışmasının sebeplerine dair ifadeleridir. İbn-i Haldûn, tarih konusundaki bilgileri araştırmadan eserlerine alan taklid ehliyle adeta bilişsel süreçler yaklaşımını ve mezhep taassubunun yalan karışmasına etkisine değinerek de kimlik motivasyonu yaklaşımını açıklamaktadır. Tespit edebildiğimiz ve önemli gördüğümüz bir diğer açıklaması ise kaynağa güven meselesidir. Sosyal psikoloji çalışmalarının değinmediği bu nokta oldukça önemlidir. Zira haberin ulaştırıldığı kaynağa güven sahte haberin yayılımını etkileyebilir.

Konuya sosyal psikolojinin açıklamalarıyla bakarsak kimlik motivasyonu yaklaşımının siyaset, mezhep ve fırka taraftarlığı ve milliyetçilik adına uydurulan hadislerde her grubun lehine olanlara daha fazla inanmış, aleyhine olanlardan ise şüphe duymuş olabileceği düşünülebilir. Bilişsel süreçler yaklaşımı ile konuya bakacak olursak da halkın vakit ayırmamalarının ve Tip 1 düşünsel sürecini kullanmalarının mevzû hadisleri yaygınlaştırdığı söylenebilir.

Değinilmesi gereken bir konu ise mevzû hadislerin sosyal medyada yayılımı meselesidir. Manası doğru, İslam’a uygun diye hadis olarak meşhur olmuş pek çok söz sosyal medyada paylaşılmaktadır. Hadis bilgisi yetersiz olanların her duyduğu rivayeti sağlam kabul etmeleri ve kaynaklardan tespit etme imkanlarının olmaması mevzû

hadislerin yayılımını artırmaktadır. Daha derin ve nitelikli araştırmalarla sosyal medyada yayılan haberlerin niteliği ve hangi psikolojik etmenlerin ne tür mevzû hadislerin paylaşımlarında etkili olduğu araştırılabilir.

Çalışmamızın amacı, mevzû hadislerin yayılımına nihâi bir açıklama getirmek değil konuya farklı bir bakış açısı sunmaktır. Sosyal bilimlerde bir kesinlikten bahsedemeyiz. Zira sosyal psikolojide yeni yapılacak araştırmalarla sahte haberin yayılımına farklı açıklamalar getirebilir. Bu çalışma mevzû hadislerin halk arasında yayılımı hakkında yeni bir bakış açısı sunarak interdisipliner çalışmaların önemini ortaya koymayı hedeflemiştir.

Kaynakça

- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlül'ilbâs*. Kahire: Mektebetu'l-Kudsî, 1351.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *el-Esrârü'l-Merfû'a fi'l-Ahbâri'l-Mevzû'a*. thk. Muhammed Lütfi es-Siba'. Beyrut: El-Mektebu'l-İslâmî, 1986.
- Allcott, Hunt – Gentzkow, Matthew. “Social Media and Fake News in the 2016 Election”. *Journal of Economic Perspectives* 31/2 (2017), 211–236.
- Allport, Floyd H. – Lepkin, Milton. “Wartime Rumors of Waste and Special Privilege: Why Some People Believe Them”. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 40/1 (1945), 3–36.
- Arechar, Antonio Alonso vd. “Understanding and Combating Misinformation Across 16 Countries on Six Continents”. *Nature Human Behaviour* 7 (2023).
- Aşıkutlu, Emin. “Hadis Vaz'ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivâyetler ve Delil Değeri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2005), 5–26.
- Atik, Necmi. “Osmanlı Dönemi Hattatlarının Yazdığı Eserlerdeki Mevzu/Uydurma Hadis Problemi”. *Güncel Hadis Meselelerinin Anlaşılması ve Yorumlanması*. ed. İbrahim Özcoşar vd. Divan Kitap, 2022.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Bago, Bence vd. “Fake News, Fast and Slow: Deliberation Reduces Belief in False (but not true) News Headlines”. *Journal of experimental psychology. General* 149/8 (2020), 1608–1613.
- Baptista, João – Gradim, Anabela. “A Working Definition of Fake News”. *Encyclopedia* 2/1 (2022), 632–645.
- Bayrak, Fatih. “Sahte Haberlerin Sosyal Psikolojisi”. *Ben, Diğerleri ve Biz: Sosyal Psikoloji*. ed. Meryem Berrin Bulut. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2022.
- Boğazlıyanlıoğlu, Sevdâ. *Hakikat Ötesi Çağında Türkiye'deki Dijital Göçmenlerin Dijital Farkındalığı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Bilişim Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2021.
- BuzzFeed*. Erişim 27 Kasım 2023.
- Cambridge Dictionary. Erişim 5 Ekim 2023.
<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/fake-news>

- Cûzekânî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. İbrâhîm. *el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr ve's-Sihâh ve'l-Meşâhîr*. Varanasi: Matbaatu's-Selefiyye, 1983.
- Difonzo, Nicholas – Bordia, Prashant. *Rumor Psychology: Social and Organizational Approaches / Nicholas DiFonzo and Prashant Bordia*. Washington, D.C., London: American Psychological Association, 1. Basım, 2007.
- Doğruluğu Ne?, Doğruluğu Ne? - Bağımsız Doğrulama Platformu. Erişim 27 Kasım 2023. <https://dogrulugune.org/>
- Doğruluk Payı, Doğruluk Payı. Erişim 27 Kasım 2023. <https://www.dogrulukpayi.com/>
- Erul, Bünyamin. "Uydurma Rivayetlerde Peygamber Tasavvuru". *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri*: Kutlu Doğum Sempozyumu. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Evans, Jonathan St B. T. "Dual-Processing Accounts of Reasoning, Judgment, and Social Cognition". *Annual review of psychology* 59 (2008), 255–278.
- Farago, Laura vd. "We Only Believe in News That We Doctored Ourselves: The Connection Between Partisanship and Political Fake News". *Social Psychology* 51 (2020).
- Fettenî, Cemâlüddîn Muhammed Tâhir b. Alî. *Tezkiretü'l-Mevzû'ât*. Mısır: İdâretu't-Tibâ'ati'l-Müniriyye, 1343.
- Flood, Alison. "Fake news is 'very real' word of the year for 2017". *The Guardian* (11 Şubat 2017). <https://www.theguardian.com/books/2017/nov/02/fake-news-is-very-real-word-of-the-year-for-2017>
- Güler, Bilal. "İran'da sahte içkiden ölenlerin sayısı 800'e yaklaştı". Erişim 20 Eylül 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranda-sahte-ickiden-olenlerin-sayisi-800e-yaklasti/1822904>
- Gül, Recep Emin. "Sosyal Medyada Paylaşılan Hadislerin Dinî Yaşantıya Etkisi: Balıkesir Üniversitesi Öğrencileri Örneği". *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi* 4/2 (2021), 301–315.
- Günün Yalanları, Günün Yalanları. Erişim 27 Kasım 2023. <https://gununyalanlari.com/>
- İbn Arrâk, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzîhü'ş-şerî'ati'l-merfû'a 'ani'l-ahbâri'ş-şeni'ati'l-mevzû'a*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1981.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddime I*. çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1990.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takîyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Jaeger, Marianne E. vd. "Who Hears What from Whom and with What Effect". *Personality and Social Psychology Bulletin* 6/3 (1980), 473–478.
- Kahan, Dan M. "Misconceptions, Misinformation, and the Logic of Identity-Protective Cognition". *SSRN Electronic Journal* (2017). <https://doi.org/10.2139/ssrn.2973067>
- Kahneman, Daniel. *Hızlı ve Yavaş Düşünme*. çev. Osman Çetin Deniztekin – Filiz Nayır Deniztekin. İstanbul: Varlık Yayınları, 2015.
- Kandemir, M. Yaşar. *Mevzû Hadisler, Menşe'i-tanuma yolları-tenkidî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2014.
- Kaya, Murat. *Mevzû Hadis Kültüründe Süfi Müellifler*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Kaya, Murat. "Mevzû Hadislerin Yapısı ve Kullanım Yaygınlığı". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2016).
- Kazaz, Mete – Akyüz, Selman Selim. *Sahte Haber*. Konya: Literatürk, 2019.
- Kiraz, Ersel. "Sosyal Medyada Sahte Haberinin Yayılmasında Kullanıcı Faktörü". *İnif E-Dergi* 5 (2020), 9–24.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstilahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980.
- Kunda, Ziva. "The Case for Motivated Reasoning". *Psychological Bulletin* 108 (1990).
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *el-Asârü'l-merfû'a fi'l-ahbâri'l-mevzû'a*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1984.

- Malumatfuruş, Malumatfuruş - Köşe Yazarları Odaklı Doğrulama / Yanlışlama Girişimi. Erişim 27 Kasım 2023. <https://www.malumatfurus.org/>
- McIntyre, Lee. *Hakikat-Sonrası*. çev. Mehmet Fahrettin Biçici. İstanbul: Tellekt, 2022.
- Meryem Berrin Bulut (ed.). *Ben, Diğerleri ve Biz: Sosyal Psikoloji*. 1. Basım. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2022.
- Mevsilî, Ebû Hafs Ziyâüddîn Ömer. *el-Muğni 'ani'l-Hıfzi ve'l-Kitâb bi-Kavlihim Lem Yasıha Şey 'ün fi Hâze'l-Bâb*. Kahire: el-Mektebetu's-Selefiyye, 1342
- Mitchell, Amyvd. "Americans see made-up news as a bigger problem than other key issues in the country". Erişim 3 Ekim 2023. <https://www.pewresearch.org/journalism/2019/06/05/americans-see-made-up-news-as-a-bigger-problem-than-other-key-issues-in-the-country/>
- Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî. *Tezkiretü'l-Mevzû 'ât*. Kahire: Matbaatu's-Saâde, 1323.
- Okiç, Muhammed Tayyib. *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*. İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1995.
- Pennycook, Gordon – Rand, David G. "The Psychology of Fake News". *Trends in Cognitive Sciences* 25/5 (2021), 388–402.
- Pereira, Andreavd. "Identity Concerns Drive Belief: The Impact of Partisan Identity on the Belief and Dissemination of True and False news". *PsyArXiv*. Erişim 1 Kasım 2023.
- Prof. Dr. Sibel Karakaş Psikoloji Sözlüğü. Erişim 6 Ekim 2023. <https://www.psikolojisozlugu.com/dual-process-model-ikili-islem-modeli>
- Recep Emin Gül. "Sosyal Medyada Paylaşılan Hadislerin Dinî Yaşantıya Etkisi (Lise Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma: Balıkesir Örneği)". *GİİAS Uluslararası Günümüzde İslami İlimler Algısı Sempozyumu I: Sünnet Algısı Bildiriler Kitabı*. ed. Tevhit Ayengin. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Sancaklı, Saffet. "Günümüzde Zayıf ve Mevzû Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi". *Diyanet İlmî Dergi* 37 (2001).
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân. *el-Makâsîdü'l-hasene fi beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehire 'ale'l-elsine*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1985.
- Sekmen, Kadir. "Hadis İlminde "Manası Sahihdir" Denilen Hadisler Üzerine Bir Tasnif Denemesi". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 6 (2022).
- Silverman, Craig. "This Analysis Shows How Viral Fake Election News Stories Outperformed Real News On Facebook". *BuzzFeed* (28 Şubat 2017).
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Le 'âli'l-Masnû 'a fi'l-Ahbâri'l-Mevzû 'a*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1975.
- _____ *et-Te 'akkubât 'ale'l-Mevzû 'ât*. Mısır: Dâru Mekketu'l-Mükerrreme, 2004.
- _____ *Zeylül-Le 'âli'l-Masnû 'a*. Riyad: Mektebetu'l-Maârif, 2010.
- Şeker, Necmeddin. "İlk Dönem Tasavvuf Erbabının Hadis İlmine Yaklaşımı". *Ekev Akademi Dergisi* 53 (2012), 111–130.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *el-Fevâ'idü'l-Mecmû 'a fi'l-Ehâdisi'l-Mevzû 'a*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Tandoc, Edson C. vd. "Defining "Fake News"". *Digital Journalism* 6/2 (2018), 137–153.
- Taş, Oğuzhan – Taş, Tuğba. "Post-Hakikat Çağında Sosyal Medyada Yalan Haber ve Suriyeli Mülteciler Sorunu". *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi* 29 (2018), 183–208.
- Teyit - Şüpheli bilgileri inceleyen doğrulama organizasyonu. Erişim 27 Kasım 2023. <https://teyit.org/>
- Teyit. "Araştırma: Sahte haberle mücadele etmek için gazeteciliği değiştirmeliyiz" (29 Nisan 2017). <https://teyit.org/teyitpedia/yalan-haberle-mucadele-etmek-icin-gazeteciligi-degistirmeliyiz>

- Türkiye Cumhuriyeti | İletişim Başkanlığı. “Dezenformasyon Bülteni”. Erişim 23 Ekim 2023. <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dezenformasyon-bulteni>
- The Guardian*. “Why Vote Leave's £350m weekly EU cost claim is wrong” (6 Ekim 2016). <https://www.theguardian.com/politics/reality-check/2016/may/23/does-the-eu-really-cost-the-uk-350m-a-week>
- Uluk, Murat. *Hakikat Sonrası Çağda Yeni Medya&Yalan Haber*. Ankara: Dorlion, 2. Basım, 2021.
- Uyar, Ahmet. “Hadislerde Kıssa ve Kıssacıların Hadisler Üzerindeki Olumsuz Etkileri”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2015), 25–56.
- Vegetti, Federico – Mancosu, Moreno. “The Impact of Political Sophistication and Motivated Reasoning on Misinformation”. *Political Communication* 37/5 (2020), 678–695.
- Vosoughi, Soroush vd. “The Spread of True and False News Online”. *Since* 359 (2018) (Erişim 18 Eylül 2023).
- World Health Organization. “Munich Security Conference”. Erişim 2 Ekim 2023. <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/munich-security-conference>
- Yalansavar, Yalansavar. Erişim 27 Kasım 2023. <https://yalansavar.org/>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl*. thk. Ali Muhammed el-Bacevî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf*. Kahire: Dâru'r-Reyyân Lit-Turâs, 1987.

